

TWEEGESPREK

'Tweegesprek' is een nieuwe, jaarlijkse rubriek in ons Bulletin waarin we een actueel en prikkelend vraagstuk binnen de interessegebieden van de KNOB (architectuur- en bouwgeschiedenis, stedenbouw, cultuurlandschap en monumentenzorg) centraal stellen. Op een Stelling volgt een Tegenstelling, waarin een vakgenoot reageert. Zo ontstaat een open dialoog tussen collega's in het veld.

DE STELLING: ERFGOED VERSUS MONUMENTENZORG?

STIJN BUSSELS

LEIDEN UNIVERSITY CENTRE FOR THE ARTS IN SOCIETY

Ons materieel erfgoed zit geklemd tussen hamer en aambeeld. Beschermingsmaatregelen kunnen als benauwend worden ervaren door directe betrokkenen, maar zonder conservatie is materieel erfgoed simpelweg niet toekomstbestendig. Monumentenzorg wordt dus door sommigen als lastig ervaren, maar blijft onontbeerlijk. Ik wil hier dan ook de stelling poneren dat een verouderde visie op monumentenzorg in een wereld in volle verandering erfgoed in gevaar brengt. In wat volgt, zal ik een eerste verkenning maken door het probleem in een historisch kader te plaatsen en enkele voorbeelden te geven, om vervolgens tentatief en kort te verkennen in hoeverre een oplossing kan worden gevonden in een grotere aandacht voor de beleving van erfgoed.

Op het einde van de twintigste eeuw kreeg het woord 'erfgoed' een steeds ruimere betekenis.¹ Waar erfgoed voorheen op normatieve wijze werd gedefinieerd als een reeks monumenten, met de Werelderfgoedlijst uit 1978 als het frappantste voorbeeld, verschoof de focus naar een flexibelere benadering. Hierbij werd niet langer alleen gekeken naar de materiële eigenschappen van een voorwerp of gebouw. Zo benadrukte Bella Dicks in haar *Heritage, Place and Community* uit 2000 dat erfgoed een sociale constructie is, een proces van betekenisgeving van het verleden binnen een samenleving.² Deze veranderende visie heeft er mede toe geleid dat niet alleen materieel, maar ook immaterieel erfgoed werd erkend. Ook niet-materiële vormen van cultuur kregen bescherming, met als mijlpaal de UNESCO Conventie van 2003.³

Monumentenzorg verschilt van de inspanningen voor het behoud van ambachten, rituelen en feesten, en orale en culinaire tradities. Dit verklaart waarom materieel en immaterieel erfgoed institutioneel nog vaak verschillend verankerd zijn. Zo staat de KNOB, in 1899 opgericht voor de bescherming van monumenten, naast het Kenniscentrum Immaterieel Erfgoed, dat in 2012 van start ging.⁴ Dit kan een diepgaande wisselwerking in de weg staan. De lijst van te beschermen immaterieel erfgoed die voortkwam uit de Conventie van 2003 is weliswaar gedacht binnen de logica van de Werelderfgoedlijst, die 25 jaar ouder is, maar omgekeerd wordt het materieel erfgoed nog te weinig gedacht vanuit nieuwe inzichten die het onderzoek naar immaterieel erfgoed heeft gebracht. Nog te weinig wordt het dynamische en interactieve aspect dat centraal staat bij immaterieel erfgoed in aanmerking genomen bij het denken over materieel erfgoed.

Net zoals gebruiken moeten objecten op een productieve manier worden doorgegeven van de ene op de andere generatie; ook gebouwen moeten maatschappelijk worden gedragen. Materieel erfgoed leeft dus bij gratie van zijn samenleving. Zelfs een internationale instelling als UNESCO heeft een pak minder invloed dan de direct betrokkenen, maar springt wel in het oog met bijvoorbeeld het opnemen of schrappen uit zijn lijst. De Bagratikathedraal in Georgië toont de spanning tussen de lokale verankering en de internationale normen. In 2001 werd het

1. Tien jaar geleden stortte een achttiende-eeuws pand in het Onze-Lieve-Vrouw Ter Hoven Begijnhof in Gent volledig in (foto auteur)

2. Tal van andere panden dreigen eveneens in te storten, waaronder een van de oudste huizen in het Onze-Lieve-Vrouw Ter Hoven Begijnhof in Gent (foto auteur)

gebouw bezit van de Georgisch-Orthodoxe Kerk. Hierop begon een grootschalige reconstructie die van de ruïne opnieuw een kerk maakte. In 2017 haalde UNESCO het van haar lijst, want ze zag in de reconstructie een verlies aan historische authenticiteit.⁵ De stellingenoorlog was compleet: een prestigieuze lijst raakte in conflict met een prestigeproject van de leiders van een geloofsgemeenschap en natie.⁶ Op de scherpste manier stonden zo historische authenticiteit en functionele continuïteit tegenover elkaar met het monument als grootste slachtoffer.

Helaas zijn er andere voorbeelden te noemen waarbij de eisen van de conservatie geen aansluiting meer vinden met de beleving. Een voorbeeld veel dichterbij huis houdt geen openlijke strijd in als wel een stagnatie in de conservatie die uiteindelijk tot destructie leidt. Hoog op de lijst van het Belgische werelderfgoed prijken de middeleeuwse begijnhoven.⁷ In 2013 stierf de laatste begin, maar al decennia daarvoor werd gezocht naar hoe de begijnhoven zonder hun oorspronkelijke bewoners kunnen verdergaan. Monumentenzorg confronteert vooralsnog de nieuwe bewoners, waartoe ikzelf behoor, met een stortvloed aan restauratieregels en -beperkingen die het leven in de begijnhoven duur maken. De hoogstnoodzakelijke, maar sterk groeiende milieuriichtlijnen maken het jammer genoeg alleen maar moeilijker. Daarenboven verloopt de zoektocht naar alternatieve invullingen voor de gebouwen moeizaam door vele restricties. Begijnhoven staan op de Werelderfgoedlijst juist omdat ze een volstrekt nieuwe manier van samenleven hebben ontwikkeld. Voor UNESCO is een belangrijk criterium om de begijnhoven op hun lijst te plaatsen het feit dat ze 'demonstrate outstanding physical characteristics of urban and rural planning'⁸ en hierin voorlopers zijn van moderne en hedendaagse samenlevingsvormen. Maar de monumentalisering ervan blijkt nefast te zijn om hierin blijvend een rol te kunnen spelen.⁹ In het begijnhof waar ik woon, het Onze-Lieve-Vrouw Ter Hoven in Gent, zijn het laatste decennium al enkele huizen ingestort en andere staan op instorten (afb. 1 en 2). Helaas vormt mijn begijnhof niet de uitzondering, met onder meer dat van Lier en Tongeren als andere trieste voorbeelden.¹⁰

Al in 2001 in zijn 'Heritage Pasts and Heritage Presents' betoogde David Harvey dat we verder moeten kijken dan tastbare historische overblijfselen door ons te richten op hedendaagse culturele en sociale praktijken die nauw verbonden zijn met objecten en gebouwen uit het

verleden.¹¹ Een dergelijke gedachte vindt tegenwoordig weerklank in tal van projecten, zoals *De Poorten* van de Belgische publiekshistorica Tina De Gendt.¹² Het project focust op de Gentse stadspoorten. Het is moeilijk om aan de randen van Europese steden nog 'materiële' erfgoed te vinden. Toch vormt hun robuuste aanwezigheid, noch het verlies van hun oorspronkelijke functie voor De Gendt een reden om over te gaan tot monumentalisering. De enige nog bestaande stadspoort van Gent neemt ze mee met zijn verdwenen tegenhangers in een onderzoek naar hun betekenis in het heden. De Gendt richt zich hiervoor op verhalen uit de buurten die bepaald worden of werden door de stadspoorten. Ze gaat na aan de hand van de huidige bewoners, die zij 'herinneraars' noemt, hoe die buurten nog steeds functioneren als transitieruimtes aan de rand van de stad. De zoektocht naar dergelijke verhalen overstijgt dus het fysieke object zelf, maar kan wel worden ingezet om met het gebouw betekenisvolle en zelfs emotionele verbindingen te creëren.¹³

De cruciale vraag luidt of en hoe een grotere aandacht voor beleving een oplossing zou kunnen vormen voor een beter functionerende monumentenzorg. Een project rond verhalen kan de band met een monument danig versterken dat de druk voor meer subsidies voor de restauratie toeneemt of dat er een succesvolle fundraising volgt. Wat ik hier echter voornamelijk wil betogen, is dat ook monumentenzorg zich meer dient te richten naar beleving. Zonder de complexiteit te willen ontkennen, wil ik stellen dat naast historische authenticiteit monumentenzorg meer rekening kan houden met functionele continuïteit. Zo luidt onder meer de vraag wie beslist welke periode bepalend is voor de uiterlijke verschijning van een gebouw na restauratie. Nu wordt bij deze vraag vaak vrij arbitrair gekozen tussen de periode van ontstaan en de periode die het meest evident is overgeleverd. Luisteren naar degenen die het erfgoed beleven, zou de keuze minder arbitrair en de restauratie breed gedragen kunnen maken. Het besef van de pluriformiteit van het verleden en een afweging hiervan met een herinnerend heden kan monumenten uit een houdgreep helpen.

De Zimbabwaanse oraal historicus Dawson Munjeri schreef: 'Cultural heritage should speak through the values that people give it and not the other way round. Objects, collections, buildings, etc. become recognized as heritage when they express the value of society and so the tangible can only be understood and interpreted through the intangible.'¹⁴ Als we dit citaat in isolatie lezen, dan ontkent het eenzijdig de rol van kennerschap. Dit moeten we echter koste wat kost vermijden. Kunst-, architectuur-, bouw-, stedenbouw- en landschapshistorici zijn allesbehalve uitgespeeld en moeten historische kaders blijven creëren voor het behoud van het materiële erfgoed. Zij het dan wel op zo'n manier dat bestaande verhalen een plaats krijgen en nieuwe verhalen kunnen ontstaan. Erfgoed is niet louter een beweging van bottom-up, maar ook niet louter van top-down. Erfgoed is een wisselwerking tussen degenen die het verleden blijvend doorspitten en degenen die dagdagelijks met de restanten uit het verleden leven.

STIJN BUSSELS is hoogleraar kunstgeschiedenis, in het bijzonder voor 1800, aan het Leiden University Centre for the Arts in Society (LUCAS). Hij is redactielid van het *Bulletin KNOB* en doet onderzoek naar de vroegmoderne Nederlanden, waarbij hij kijkt naar kunst en architectuur en de kruisbestuiving met theater en spektakel.

1 M. Vecco, 'A definition of cultural heritage. From the tangible to the intangible', *Journal of Cultural Heritage* 11 (2010), 321-324.

2 B. Dicks, *Heritage, Place and Community*, Cardiff 2000.

3 L. Smith en N. Akagawa (red.), *Intangible Heritage*, Londen 2009.

4 <https://knob.nl/knob/over-de-knob> en <https://www.immaterieelerfgoed.nl/nl/kien>.

5 <https://whc.unesco.org/en/news/1692>.

6 M. Long, 'Collaboration, Confrontation, and Controversy: the politics of monument restoration in Georgia and the case of Bagrati Cathedral', *Nationalities Papers* 45 (2017), 669-686 en T. Meladze en Y. Uekita, 'Reconstructing the Sacred: the controversial process of Bagrati Cathedral's full-scale restoration and its world heritage delisting', *International Journal of Cultural Property* 27 (2020), 375-396.

7 <https://whc.unesco.org/en/list/855/>.

8 <https://whc.unesco.org/en/list/855/>.

9 A. Vandeweyer, *Vlaamse Begijnhoven als archetype voor hedendaagse samenlevingsverbanden*, Masterscriptie, Universiteit Hasselt 2023.

10 https://liar.begrotingsapp.be/jaarrekening-2023/project/0103sap0301-begijnhof-restauratiewerken-fase-2345?utm_source=chatgpt.com en <https://www.tongeren-vandaag.be/>

poverello-koopt-begijnhofkerk-niet.html?utm_source=chatgpt.com.

11 D.C. Harvey, 'Heritage pasts and heritage presents: temporality, meaning and the scope of heritage studies', *International Journal of Heritage Studies* 7 (2001), 319-38.

12 https://stamgent.be/nl_be/evenementen/depoorten-optrandjevandestad.

13 Over de impact van storytelling op ons materieel erfgoed schreef John Urry in de jaren 90 al twee belangrijke boeken, *The Tourist Gaze: leisure, and travel in contemporary societies*, Londen 1990 en *Consuming Places*, Londen 1995. Dit werd op diverse gebieden verder uitgewerkt door onder meer B. Bender, *The Politics of the Past*, Oxford 2002, J. Carman, 'Where the Value Lies: the importance of materiality to the immaterial aspects of heritage', in: L. Smith en E. Waterton (red.), *Taking Archaeology Out of Heritage*, Cambridge 2009, 192-208, A. Katifori e.a., 'Applying Interactive Storytelling in Cultural Heritage: opportunities, challenges and lessons learned', in: R. Rouse, H. Koenitz en M. Haahr (red.), *Interactive Storytelling*, Heidelberg 2018, 603-612 en A. Timothy en G. Boyd, *Heritage Tourism*, Harlow 2006.

14 D. Munjeri, 'Tangible and Intangible Heritage: from difference to convergence', *Museum International* 56 (2004), 13, 12-20.

De cruciale vraag luidt of en hoe een grotere aandacht
voor beleving een oplossing zou kunnen vormen voor
een beter functionerende monumentenzorg.

De toekomst van erfgoed zelf staat op fundamenteel
niveau onder druk, en niet alleen vanwege
de kloof tussen beleid en beleving.

DE TEGENSTELLING: DE TOEKOMST VAN ERFGOED

MARIKA KEBLUSEK

LEIDEN UNIVERSITY CENTRE FOR THE ARTS IN SOCIETY

Ons materieel erfgoed loopt gevaar, stelt Stijn Bussels, door een verouderde en statische visie op monumentenzorg. Hij signaleert een ernstig probleem in de manier waarop het behoud van (gebouwd) erfgoed stukloopt op vaak strenge regelgeving ten aanzien van conservering. Dat kan langs twee wegen tot teloorgang leiden. Waar verregaande restauratie soms verlies van authenticiteit – en dus van de 'echtheid' van het monument – veroorzaakt, kan rigide beleid vertraging of zelfs het opschorten van (noodzakelijk) onderhoud teweegbrengen, waardoor verval niet meer is te voorkomen. 'Direct betrokkenen', aldus Bussels, ervaren die regelgeving als uiterst beperkend, met name wanneer ze geen voeling hebben met (de status van) een monument.

Hij pleit ervoor het maatschappelijk draagvlak voor materieel erfgoed te vergroten door de *beleving* van dat erfgoed centraal te stellen, net zoals dat allang bij immaterieel erfgoed gebeurt. Het is immers de samenleving die van objecten, gebouwen, gebruiken en tradities *erfgoed* maakt en het is haar betrokkenheid die van generatie op generatie het behoud ervan waarborgt. Hernieuwd engagement is vervolgens cruciaal voor het voortbestaan van dat erfgoed, al kan dat soms alleen nog in de verbeelding. Een mooi voorbeeld is het project Past ♥ Play, dat een groep onderzoekers van de Universiteit Leiden (faculteiten Geesteswetenschappen en Archeologie) in 2023 in Marokko uitvoerde. Schoolkinderen uit Rabat bouwden met behulp van de game Minecraft digitaal een veertiende-eeuwse stadspoort na en op die manier raakten ze persoonlijk betrokken bij hun geschiedenis. Omdat ze begrepen hoe hun dagelijkse omgeving er ooit uit had gezien, werd dat verleden bijna tastbaar.¹

Betrokkenheid vanuit de samenleving is een groot goed, dat ben ik met Bussels eens. Helemaal nieuw is dat natuurlijk niet. Zijn suggestie om interactie met de samenleving in de monumentenzorg 2.0 centraal te stellen, zoals dat bij het beleid inzake immaterieel erfgoed het geval is, echoot, bijvoorbeeld, aansporingen in het rapport *Erfgoed telt* van het ministerie van OCW (2018).² Recente initiatieven zoals AHEAD, die inspelen op het sociale, culturele en economische belang van publieksparticipatie in de erfgoedsector, met kernwoorden als 'empathy',

'interaction', 'togetherness', 'listening', 'recognition' en 'empowerment', laten wel zien dat deze visie nog steeds actueel is.³ Hoewel Bussels de term niet expliciet hanteert, gaat het hier eigenlijk niet zozeer om het erfgoed zelf, maar om erfgoedwaarden die uiteindelijk bepalen wat er met dat erfgoed gebeurt. Materieel en immaterieel erfgoed wordt allang niet meer alleen vanwege de culturele of historische betekenis ('value', in het academische debat hierover) gewaardeerd, geconserveerd en geregistreerd.⁴ Erfgoed wordt ingezet als een strategische *resource* bij het verwezenlijken van maatschappelijke doelen als economische ontwikkeling en duurzaamheid.⁵ Dat is onder andere het geval in de Agenda 2030, opgesteld door ruim 190 lidstaten van de Verenigde Naties, waarin erfgoed een essentiële rol speelt in het debat rondom duurzaamheid en toekomstperspectief.⁶

De toekomst van erfgoed staat op fundamenteel niveau onder druk, en niet alleen vanwege de kloof tussen beleid en beleving. Ik zie het wat dat betreft somber in en sta daar niet alleen in, getuige bijvoorbeeld het verontrustende en belangrijke boek van Thijs Weststeijn, *De toekomst van het verleden. Erfgoed en klimaat* (Amsterdam, 2023). Hij laat overtuigend zien dat de klimaatcrisis net zo hard materieel als immaterieel erfgoed raakt – om van natuurlijk erfgoed maar te zwijgen. (Deze drie vormen zijn vanzelfsprekend met elkaar verbonden. De beschermde graslandbevoeiing in Nederland bijvoorbeeld, opgenomen in de UNESCO-lijst in 2023, is direct gerelateerd aan een type landschap en aan objecten die deze typische cultuur mogelijk maken – zoals gereedschappen, schuren en machines.⁷) Weststeijn memoreert dat de Weense kunsthistoricus Alois Riegl al in de negentiende eeuw stelde dat geen enkele vorm van erfgoed onaangetast is en blijft. Het is allang gemeengoed dat erfgoed een *proces* is, zoals ook Bussels aanhaalt, en nooit een gefixeerd historisch gegeven. Hoewel er veel verlies dreigt door veranderende weersomstandigheden en andere natuurlijke fenomenen, betoogt Weststeijn dat een hernieuwd engagement met erfgoedwaarden van andere culturen en gemeenschappen wellicht lucht kan bieden. Bijvoorbeeld door halfvergane monumenten te laten voor wat ze zijn of een nieuwe reconstructie te maken met behulp van oude rituelen en technieken.

Hoe dan ook blijft betrokkenheid van de samenleving een *sine qua non* voor de toekomstbestendigheid van materieel en immaterieel erfgoed. Het belang van dat engagement is moeilijk te onderschatten. Een aansprekend landelijk initiatief in dat kader is de Erfgoed Deal, ondergebracht bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, waarin gemeenten en provincies een subsidie kunnen aanvragen voor projecten 'die laten zien hoe erfgoed kan bijdragen aan actuele ruimtelijke ontwikkelingen, zoals de energietransitie, klimaatadaptatie, stedelijke groei en krimp'.⁸ In mijn woonplaats Leiden lopen momenteel drie projecten met ruimte voor de inbreng van alle inwoners van de stad.⁹ Op die manier kunnen 'direct betrokkenen' door actief meedenken en meedoen hun stedelijk erfgoed niet alleen meer beleven en waarderen, maar ook – in welke vorm ook – voor toekomstige generaties bewaren.

MARIKA KEBLUSEK is universitair hoofddocent aan het Leiden University Centre for the Arts in Society (LUCAS). Haar onderzoek en onderwijs richt zich op (vroegmoderne) collecties en collectievorming en op historische en actuele discussies rondom erfgoed. Momenteel leidt zij het NWO-Open Competitie-project *Afbeeldingen op reis. Vriendschapsalbums als beeldnetwerken in vroegmodern Europa*.

1 www.universiteitleiden.nl/nieuws/2023/12/minecraft-in-marokko-zo-brengen-virtuele-bouwblokken-het-verleden-tot-leven en www.universiteitleiden.nl/en/news/2024/03/ammodo-science-award-to-bring-cultural-heritage-to-life-through-play.

2 Al in 2000 stelde Mona Serageldin ten aanzien van gebouwd erfgoed dat 'the cultural significance given today to the surviving examples of historic fabrics is not intuitively understood by the communities that inhabit them': 'Preserving the historic urban fabric in a context of fast-paced change', in: E. Avrami, R. Mason en M. de la Torre (red.), *Values and Heritage Conservation. Research Report of the Getty Conservation Institute*, Los Angeles 2000, 53.

3 aheadeurope.eu. AHEAD staat voor Accessible Heritage Experience for Audience Development.

4 Zie bijvoorbeeld het werk van Ana Pereira Roders, hoogleraar Heritage and Values, TU Delft.

5 Y. Necissa, 'Cultural heritage as a resource', *Procedia Engineering* 21 (2011) 874-882; Council of Europe: www.coe.int/en/web/culture-and-heritage/strategy-21-d1.

6 whc.unesco.org/en/sustainabledevelopment/ en culture.ec.europa.eu/cultural-heritage/cultural-heritage-in-eu-policies/sustainability-and-cultural-heritage.

7 www.immaterieelerfgoed.nl/nl/graslandbevoeiing en ich.unesco.org/en/RL/traditional-irrigation-knowledge-technique-and-organization-01979.

8 www.erfgoeddeal.nl/; inmiddels is de vijfde subsidieronde van start gegaan.

9 leidenkennisstad.nl/erfgoeddealleiden/projecten/.